

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.1

НАРОД ЯК НОСІЙ УСТАНОВЧОЇ ВЛАДИ Й СУБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

PEOPLE AS A BEARER OF CONSTITUTIONAL POWER AND SUBJECT OF CONSTITUTIONAL REFORM IN UKRAINE

Агафонова Н.В.,
*народний депутат України,
голова підкомітету з питань конституційного законодавства та конституційного судочинства
комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя*

Стаття присвячена дослідженню основних проблем реалізації установчої влади народу в процесі конституційної реформи в Україні. Акцентовано на неможливості подальшого розвитку конституціоналізму в державі без попереднього вирішення питання про народ як виключного носія установчої влади та головного суб'єкта конституційної реформи в Україні, а також про необхідність визначення основних форм його установчої влади в конституційних перетвореннях і їх відповідної реалізації. Досліджено основні форми установчої влади народу, в яких він реалізує свій правовий статус як суб'єкт конституційної реформи, а саме: референдум, установчі збори, вибори. Звернуто увагу на суперечності Закону України «Про всеукраїнський референдум» й потребу теоретичного визначення понять «нова конституція», «нова редакція конституції», «внесення змін до конституції». Аргументується актуальність для України ідеї установчих зборів у зв'язку з необхідністю прийняття нової редакції Конституції. Розкривається значення виборів органів державної влади в Україні щодо конституційної реформи, що можна вважати відтворенням «змагання» програм розвитку держави й проектів конституційних трансформацій і розглядати як початок передпроектної стадії конституційної реформи. Досліджується роль окремих інститутів громадянського суспільства в реалізації конституційної реформи.

Ключові слова: конституційна реформа, суб'єкти конституційної реформи, установча влада, народний суверенітет, всеукраїнський референдум, установчі збори.

Статья посвящена исследованию основных проблем реализации учредительной власти народа в процессе конституционной реформы в Украине. Акцентирована невозможность дальнейшего развития конституционализма в государстве без предварительного решения вопроса о народе как исключительного носителя учредительной власти и главного субъекта конституционной реформы в Украине, а также о необходимости определения основных форм его учредительной власти в конституционных преобразованиях и их соответствующей реализации. Исследованы основные формы учредительной власти народа, в которых он реализует свой правовой статус как субъект конституционной реформы, а именно: референдум, учредительное собрание, выборы. Обращено внимание на противоречия Закона Украины «О всеукраинском референдуме» и необходимость теоретического определения понятий «новая конституция», «новая редакция конституции», «внесение изменений в Конституцию». Аргументируется актуальность для Украины идеи учредительного собрания в связи с необходимостью принятия новой редакции Конституции. Раскрывается значение выборов органов государственной власти в Украине относительно конституционной реформы, что можно считать воспроизведением «соревнования» программ развития государства и проектов конституционных трансформаций и рассматривать как начало предпроектной стадии конституционной реформы. Исследуется роль отдельных институтов гражданского общества в реализации конституционной реформы.

Ключевые слова: конституционная реформа, субъекты конституционной реформы, учредительная власть, народный суверенитет, всеукраинский референдум, учредительное собрание.

The article investigates the basic problems of implementation constituent power of the people in the process of constitutional reform in Ukraine. The attention on the impossibility of further development of constitutionalism in the country without a decision on the people as the exclusive carrier of constituent power and the main subject of constitutional reform in Ukraine, as well as the need to identify the main forms of its constituent power in constitutional transformations and their proper implementation. The basic form of constituent power of the people, which it implements its legal status as a subject of constitutional reform, namely the referendum constituent assembly elections. Attention is paid to the contradictions of the Law of Ukraine "On National Referendum" and the need for a theoretical definition of "new constitution", "new version of the constitution", "amending the constitution". Ukraine argues relevance to the idea of a constituent assembly because of the need to adopt a new Constitution. It reveals the importance of elections of state power in Ukraine on constitutional reform, which would be playing "the race" programs and projects of state and constitutional transformations seen as the beginning of pre-stage constitutional reform. The role of some civil society in the implementation of constitutional reform.

Key words: constitutional reform, subjects of constitutional reform, constituent power, popular sovereignty, national referendum, constituent assembly.

Актуальність теми. Конституція України визначила народ носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі й закріпила його виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Отже, Основний Закон держави утвердив статус Українського народу як носія установчої влади в державі й визначив його виключну конституційну правосуб'єктність як головного суб'єкта конституційної реформи.

Політичний дискурс конституційної реформи з часу набуття незалежності Україною засвідчив прихильність усіх основних політичних акторів ідеям демократії, народного суверенітету, народовладдя, установчої влади народу. А практика конституційної реформи, навпаки, виявила певну декларативність цих ідей і намірів щодо їх реалізації. Разом із тим конституційна практика, невід'ємною характеристикою якої стала перманентна конституційна криза, засвідчила неможливість подальшого розвитку конституціоналізму в державі без попереднього вирішення питання про народ як виключного носія установчої влади та головного суб'єкта конституційної реформи в Україні, а також про необхідність визначення основних форм його установчої влади в конституційних перетвореннях і їх відповідної реалізації.

Виключна конституційна правосуб'єктність Українського народу була неодноразово підтверджена в рішеннях Конституційного Суду України, зокрема, у справах щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України [1]; про набуття чинності Конституцією України [2]; про прийняття конституції й законів на референдумі [3] тощо. Правові позиції Конституційного Суду України дають змогу стверджувати, що конституційно встановлений принцип установчої влади народу передбачає, що народ не може бути позбавлений права на прийняття, внесення змін до Конституції своєї держави і йому як суверену належить першість у здійсненні установчої влади в державі (первинна установча влада). У наведеній сентенції важливо усвідомити нерозривність зв'язку носія суверенітету й носія установчої влади.

Виклад основного матеріалу. Установча влада за своєю ідеєю є виявом «суверенітету як властивості певного суб'єкта» (держави, народу, монарха тощо) «володіти верховенством влади» [4, с. 30–31]. Про такий зв'язок, видається, здогадувався ще засновник теорії суверенітету Ж. Боден, який сутність верховної влади пов'язував із її прерогативами видавати і змінювати закони й, отже, встановлювати правовий порядок і забезпечувати функціонування держави [5].

Питанням правосуб'єктності носіїв верховної влади, влади установчої й установлених влад у XVII ст. приділяли увагу Б. Спіноза, Т. Гоббс, Г. Гроцій. Найбільшого розвитку ця проблема набула у зв'язку з поширенням теорій демократії та народного суверенітету, зокрема, у працях Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є. Відомий діяч Французької революції абат Е.Ж. Сійєс концептуально оформив теорію установчої влади, пов'язавши її з ідеєю консти-

туції. Свою доктрину установчої влади Е.Ж. Сійєс виклав у праці «Що таке третій стан?» (1789 р.) [6].

Основні принципи теорії установчої влади Е.Ж. Сійєса були втілені у XVIII–XIX ст. у конституційній практиці США, Франції, Швейцарії та надалі набули значного поширення у зв'язку з розвитком конституціоналізму у світі. Але конституційна практика організації й реалізації установчої влади в кожній державі мала і має свої особливості. Тому, очевидно, і в сучасній юридичній теорії ідея установчої влади є досить дискусійною.

Як зазначається в науковій літературі, «процес формування та розвитку теорії установчої влади виявився суперечливим і неоднозначним, унаслідок чого ця теорія досі не отримала міцного фундаменту, залишається заплутаною і непереконливою, містить багато проблемних питань, що не мають наукового вирішення» [7, с. 43].

Незважаючи на різницю в поглядах учених стосовно поняття установчої влади, що може свідчити і про його багатоаспектність, їх об'єднує, по-перше, зв'язок установчої влади з конституюванням суспільних відносин, оформленням, установленням певного ладу; по-друге, належність установчої влади народу, визначення народу як основного суб'єкта конституювання свого державного ладу.

Загалом аксіоматичним у конституційному праві України є визнання народу основним носієм установчої влади, разом із тим суб'єктами установчої влади можуть виступати органи державної влади. Народ здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади.

Важливо розрізнити, що державні органи можуть бути суб'єктами установчої влади лише в межах «доручення» народу, тоді як народ є носієм установчої влади. Таку властивість народ містить у собі як у політичній спільноті, колективності, яка володіє невід'ємним правом на владу, правом на самовизначення, що передбачає вільне встановлення власного політичного статусу. Це знаходить підтвердження в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, ст. 1 якого декларує право всіх народів на самовизначення, в тому числі вільно встановлювати свій політичний статус і забезпечувати власний економічний, соціальний і культурний розвиток [8].

У цьому плані можемо вести мову про нерозривний зв'язок права народу на самовизначення і права народу на установчу владу, який ґрунтується на його (народу) суверенітеті. Верховенство й незалежність влади народу забезпечується через низку політико-правових інститутів народовладдя, передусім форм безпосередньої демократії, основні з яких – референдум і вибори – є формами установчої влади, що репрезентують народ і як суб'єкта конституційної реформи.

Конституція України прямо визначає народ у правовідносинах зі зміни Конституції лише як суб'єкта права затвердження законопроекту про внесення змін до Конституції стосовно ключових розділів I, III і XIII, прийнятого кваліфікованою більшістю депутатів Верховної Ради України, на призначеному

Президентом України всеукраїнському референдумі (ст. 156).

Значно розширює правосуб'єктність народу в процесі конституційної реформи Закон України «Про всеукраїнський референдум» [9]. Законом визначено, що за предметом всеукраїнський конституційний референдум може бути про схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України, скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України (ст. 3).

Суб'єктом ініціювання конституційного референдуму, згідно із Законом, може бути Український народ або Верховна Рада України (ст. 14). При цьому, за змістом ст. 14 Закону, Верховна Рада України може ініціювати тільки конституційний референдум щодо внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України. Тож інші види конституційного референдуму можуть бути ініційовані Українським народом. Це підтверджується ст. 15 Закону, згідно з якою шляхом всеукраїнського референдуму за народною ініціативою Український народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні може реалізувати своє виключне право визначати й змінювати конституційний лад (установчу владу) в Україні шляхом прийняття Конституції України у визначеному зазначеним Законом порядку. Водночас у ст. 16 Закону йдеться про прийняття на референдумі нової редакції Конституції як про форму реалізації Українським народом свого права визначати і змінювати конституційний лад. У цьому зв'язку варто звернути увагу на певну суперечливість визначення в зазначеному Законі предметів конституційного референдуму. На означені суперечності Закону України «Про всеукраїнський референдум» має бути звернута увага законодавця, оскільки вони потенційно створюють колізію. Очевидною є й потреба теоретичного визначення понять «нова конституція», «нова редакція конституції», «внесення змін до конституції».

Оскільки вважається беззаперечною належність народу виключного права визначати і змінювати конституційний лад в Україні, то абсолютно логічною є народна ініціатива щодо прийняття нової Конституції, тоді як ініціатива прийняття нової редакції Конституції може належати й парламенту, який спроможний швидко (за наявності політичної волі) і якісно вирішити юридико-технічні проблеми Конституції. А винесення нової редакції Конституції на всеукраїнський референдум – необхідна умова легітимації конституційних змін виключним суб'єктом права визначати і змінювати конституційний лад.

Загалом з огляду на суперечливість означеного Закону Конституції України реалізація установчої влади народу у визначеному ним порядку є проблематичною. Але не будемо песимістами й сподіватимемося на вдосконалення референдного законодавства України в найближчій перспективі.

Значення інституту референдуму як інструмента установчої влади народу не можна перебільшити. Свого часу П.І. Новгородцев відзначав, що переваги референдуму перед інститутами представницької

демократії полягають у тому, що він передає функції законодавця й суверена одному суб'єкту влади – народу: як суверен він приймає рішення про свою подальшу долю, а як законодавець – виражає своє рішення у правовій формі. Філософ убачав у референдумі найбільш повне втілення ідеї народного суверенітету, не лише юридичне та формальне, а й фактичне, ідеальне [10, с. 152].

Аналіз хронології референдумів [11, с. 220–240] у світі дає змогу побачити надзвичайно широке застосування цієї форми народного волевиявлення для конституційної легалізації. Так, у період із кінця XVIII ст. до кінця XX ст. на референдумах були затверджені конституції Франції (1780; 1795), Швейцарії (1874), Австралії (1897–1898), Уругваю (1917), Естонії (1920), Чилі (1925), Португалії (1933), Уругваю (1934), Ірландії (1937), Уругваю (1951), Данії (1953), Колумбії (1957), Туреччини (1961), Південної Кореї (1962), Камбоджі (1972), Південної Кореї (1972), Бірми (1973), Куби (1976), Еквадору (1978), Іспанії (1978), Чилі (1980), Туреччини (1982), Шрі-Ланки (1982), ПАР (1984), Беніну (1990), Сербії (1990), Гаїті (1991), Гвінеї (1991), Румунії (1991), Естонії (1992), Андорри (1993), Перу (1993), Азербайджану (1995), Чаду (1996), Польщі (1997).

У цей же період на загальнодержавних референдумах були прийняті конституції Болівії (1931), Франції (П'ята республіка 1958), Ліберії (1984), Філіппін (1987), Гвінеї (1990), РФ (1993), Казахстану (1995). Зауважимо, що на референдумах не лише затверджувались і приймались конституційні акти. У багатьох випадках зміни форми правління, важливих напрямів внутрішньої й зовнішньої політики в різних державах, що вимагали змін конституції, отримували попередню легітимацію на референдумі.

Сучасні конституції низки європейських держав передбачають можливість конституційного референдуму у разі необхідності як повного, так і часткового перегляду Основного Закону.

Саме на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. був затверджений Акт проголошення незалежності України, а народ України засвідчив свою волю жити в суверенній державі й реалізував своє право на самовизначення та свою первинну установчу владу щодо створення своєї держави.

З іншого боку, Всеукраїнський референдум 2000 р., а також низка невдалих спроб організації загальнодержавного референдуму різними політичними силами стали свідченням того, що використання референдуму як форми установчої влади народу може бути засобом політичних спекуляцій, маніпуляцій. У світі є приклади використання загальнодержавних референдумів в антидемократичних цілях (референдум у Чилі у 1980 р. в умовах військової диктатури тощо).

Загалом референдум можна вважати найбільш демократичним способом проведення конституційної реформи, оскільки він дає змогу виявити волю народу – більшості, якій підпорядковуватиметься меншість (незгодних). Але народ-виборець на референдумі може тільки висловити свою позицію –

схвальну чи заперечливу – і не має можливостей уносити поправки до проекту.

Тому загальнодержавний референдум як форму реалізації установчої влади народу та інструмент конституційної реформи не можна вважати універсальним, а його результативність залежить від низки факторів, як-то: політичної культури суспільства, зрілості демократії, політичної активності громадян, якості референдного законодавства тощо.

Реалізація конституційної правосуб'єктності народу якнайкраще може бути забезпечена поєднанням різних форм установчої влади. Такою синтезованою формою установчої влади народу можна вважати установчі конституційні збори.

Конституційні збори як спеціальний установчий державний орган передбачений у конституційних актах низки сучасних держав світу, зокрема в Болгарії, РФ. У деяких державах світу прийняті спеціальні закони з питань створення та повноважень установчих зборів. Так, у 2007 р. парламент Замбії прийняв Закон, яким заснував Національну конституційну конференцію, що мала завдання стати форумом для розгляду, обговорення і прийняття пропозицій щодо змін Конституції, попередньо представлених Конституційною комісією [12]. У 2011 р. в Тунісі законом були ухвалені Правила процедури національних установчих зборів; у Лівії у 2013 р. був прийнятий Закон про вибори установчих зборів, відповідальних за розроблення Конституції [13]; у Єгипті у 2013 р. законодавчі засади отримав Конституційний комітет [14].

В історії Української держави ідея установчих зборів була визначена на початку XX ст. в універсалах Центральної Ради, в конституційних актах УНР і ЗУНР.

Ідея конституанти «вітала» в усі періоди конституційної реформи незалежної України, але, на жаль, так і не була реалізована. В іншому випадку стабільність і легітимність Конституції України, на нашу думку, була б забезпечена набагато більше.

Світовий досвід конституційного будівництва дає змогу розрізнити установчі збори як за способом їх формування, так і за обсягом компетенції.

Як відзначається в науковій літературі, більшість установчих зборів формувалися шляхом загальних і прямих виборів, тоді як у країнах, де розроблення і прийняття конституцій відбувалися під керівництвом військової влади, частина членів установчих зборів обиралася, а частина – призначалася або делегувалася. До них належить Нігерія (1978), Гана (1979), Туреччина (1982), Уганда (1994), Бірма (1994) [15].

Зрозуміло, що формування установчих зборів шляхом загальних і прямих виборів абсолютно відповідає демократичним традиціям та ідеї установчої влади як влади, носієм якої є народ. Разом із тим і призначення певної кількості членів установчих зборів, наприклад, провідних науковців, авторитетних державних діячів, не зашкодить, на нашу думку, реалізації демократичних ідей і традицій.

Загалом, як слушно підкреслюється в юридичній літературі, суб'єктом і носієм установчої влади, установчого процесу має бути сам народ, який і визначає

шляхи, органи й процедури (способи) здійснення первинної установчої влади [16, с. 346].

Ідея скликання установчих зборів може бути актуальною для України у зв'язку з необхідністю прийняття нової редакції Конституції. Звичайно, нова редакція Конституції – це не нова Конституція. Але оскільки конституційна реформа в Україні невідворотна, то вона має вирішити не лише поточні питання, пов'язані з децентралізацією та розвитком місцевого самоврядування, удосконаленням судової системи, а й дати відповідь на питання про модель держави – ліберально-демократичну чи соціально-демократичну, форму держави, модель демократії – партиципаторну, чи консоліативну, або плюралістичну тощо. Остання передбачає визначення (конкретизацію) форм безпосередньої демократії в Конституції. Означені питання не пов'язані безпосередньо з необхідністю визначення конституційного ладу (нового), але вони стосуються конституційного ладу, а вибір тієї чи іншої моделі може змінити сутність держави як демократичної, соціальної, правової. Ці питання вимагають широкої громадянської й фахової дискусії та демократичних процедур.

Ще одним важливим засобом реалізації установчої влади й невід'ємною складовою конституційної правосуб'єктності народу варто вважати вибори органів державної влади – Президента України та народних депутатів України.

Значення виборів щодо конституційної реформи в Україні полягає в тому, що вони відтворюють змагання не лише програм розвитку держави, а й проєктів конституційних трансформацій. Звичайно, вибір того чи іншого кандидата ще не означає початку конституційних перетворень, але може розглядатися як початок передпроектної стадії, коли в результаті виявлення волі виборців, зумовленої потребами їхнього соціального життя, на рівні правосвідомості відбувається формування юридичного мотиву щодо необхідності конституційних змін [17, с. 477]. В Україні це підтверджується постійною періодичністю анонсувань конституційної реформи та наявністю розділів про конституційну реформу в передвиборчих програмах кандидатів на головні політичні посади в державі протягом усіх виборчих кампаній.

Отже, під час виборів органів державної влади відбувається попередня легітимація майбутніх перетворень у державі, в тому числі конституційних.

Це дає нам підстави в контексті конституційної реформи в Україні розглядати вибори органів державної влади як певну фазу установчої влади, що зароджується всередині чинної конституційно-правової системи та надалі рухається від політики до права й оновлення конституційно-правової системи.

Висновки. Резюмуючи викладене, відзначимо таке.

Розвиток конституціоналізму вимагає законодавчого вирішення питання про народ як виключного носія установчої влади та головного суб'єкта конституційної реформи в Україні, а також про необхідність удосконалення основних форм його установчої влади в конституційних перетвореннях. Увага

законодавця має бути звернута передусім на суперечності Закону України «Про всеукраїнський референдум».

Народ є основним носієм установчої влади, разом із тим суб'єктами установчої влади можуть виступати органи державної влади. Важливо розрізнити, що державні органи можуть бути суб'єктами установчої влади лише в межах «доручення» народу, тоді як народ є носієм установчої влади.

Ідея скликання установчих зборів може бути актуальною для України у зв'язку з необхідністю прийняття нової редакції Конституції. Оскільки конституційна реформа в Україні невідворотна, то вона має

не тільки вирішити поточні питання, пов'язані з розвитком децентралізації й місцевого самоврядування, удосконаленням судової системи, а й дати відповідь на питання про модель держави – ліберально-демократичну чи соціально-демократичну, форму держави, модель демократії тощо. Означені питання не пов'язані безпосередньо з необхідністю визначення конституційного ладу (нового), але вони стосуються конституційного ладу, а вибір тієї чи іншої моделі може змінити сутність держави як демократичної, соціальної, правової. Ці питання вимагають широкої громадянської й фахової дискусії та демократичних процедур упровадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97>.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97>.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08>.
4. Куян І.А. Суверенітет: проблеми теорії і практики (конституційно-правовий аспект) : [монографія] / І.А. Куян. – К. : Академія, 2013. – 540 с.
5. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой политической мысли : в 5 т. – М. : Мысль, 1999. – Т. 2. – 1999. – 830 с. – С. 690.
6. Сийес Э.-Ж. Что такое третье сословие? / Э.-Ж. Сийес // Сийес Э.-Ж. От бурбонов к Бонапарту / Э.-Ж. Сийес ; сост. и пер. М.Б. Певзнера. – СПб. : Алетейя, 2003. – 221 с.
7. Максакова Р.М. Конституційно-правові проблеми організації та реалізації установчої влади в Україні : [монографія] / Р.М. Максакова. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2012. – 436 с.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
9. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 06.11.2012 № 5475-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.
10. Новгородцев П.И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П.И. Новгородцев. – СПб. : Лань, 2000. – 349 с.
11. Погорілко В.Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К. : Інститут держави і права НАН України, 2000. – 248 с.
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=981>.
13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=991>.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=985>.
15. Токарев В.А. Субъект учредительной власти: к вопросу о политическом праве эпохи модерна / В.А. Токарев // Современное право [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <https://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/view>.
16. Бальций Ю. Український народ і конституційний лад України / Ю. Бальций // Курс конституційного права України. – Суми : Університетська книга, 2012. – Т. 2 : [підручник] / під. ред. М.А. Баймуратова и А.В. Батанова. – 2012. – 800 с.
17. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2005. – 840.